

(*Revista de Filosofie*, 5-6, 2005, p. 703-721)

Abstract:

This paper is focusing on the non-professional side of Einstein's thinking. Even if one could demonstrate that theories in physics and the political conceptions do not follow each from the other, I'm trying to show that Einstein's revolutionary non-conformism in physics was related to his non-conformist humanism. This happened because of a special and complex historical moment. It was the end of *la belle époque*, when the accumulations of big significant discoveries in physics and mathematics generated the conscience and means of the *space-time problem*, thus of the attempt to create a unified explanation for these crucial aspects of the universe and the human conscience of the universe. At the same time, the development of the pragmatic liberal humanist discourse after the French-Prussian war led, despite the internal logic of competition and antagonisms inside modernity, to many illusions and confusions which could be surpassed only by strong personalities. One of the most outstanding representatives of these personalities was Einstein. Using the compelling scientific reasoning, Einstein could oppose the mainstream political ideologies: he never abdicated from a strong anti-war feeling and was always interested about the humble human beings overwhelmed by those dominant ideologies which gave the content of the modern abstract notions of *man*, *liberty* and *humanism*.

Why is so important Einstein's conception on freedom? First of all, even if – or maybe just – for Einstein was not political scientist or politician, his conception is a demonstration of logic in the field of political science full of metaphors. Then, because Einstein unveiled the deep causes of rhetorical political discourses, the model of his conception has the freshness of the philosophical wonder of the child who said “the emperor has no clothes”. Einstein's model of *scientist-citizen* seemed to be obsolete during, let's say, the past 30 years, and it is considered obsolete by the mainstream *Weltanschauung*-s. But the present phase of “the end of post-modernity” is putting into question these mainstream images, and remembering Einstein's social behaviour and values helps us to clarify our purposes and to better choose.

La 50 de ani de la moartea lui Albert Einstein, este cazul să rememorăm nu numai concepția sa științifică „de un înalt nivel de generalitate și de o mare putere unificatoare”¹ pentru a contura o teorie unitară și simplă despre armonia universului, concepția sa despre inteligibilitatea naturii prin ”unificarea cunoașterii și descoperirea unor legi cât mai simple și mai generale”², ci și concepția sa despre societate.

Dar, înainte de toate, trebuie spus că *modelul* lui Einstein de cercetare a naturii – prin integrarea marilor domenii și teorii ale fizicii și înțelegerea mai profundă a conexiunilor – este nu numai seducător pentru studiul societății, ci chiar *în consonanță cu procesele de cercetare integrată și transdisciplinare din acest domeniu*.

¹ Mircea Flonta, *Postfață. Idealul cunoașterii și idealul umanist la Albert Einstein*, în Albert Einstein, *Cum văd eu lumea. Teoria relativității pe înțelesul tuturor* (1934, 1950), Traducere M. Flonta, I. Pârvu, D. Stoianovici, Selecția textelor M. Flonta, I. Pârvu, Note M. Flonta, București, Humanitas, 2000, p. 436.

² *Ibidem*.

Einstein a trăit acumulările de descoperiri esențiale în fizica (și, în general, în cultura) ultimului deceniu al secolului al XIX-lea. Această acumulare a dus, desigur, și la bucuria oamenilor de a cunoaște mai mult – în plan filosofic, pozitivismul și, în plan social, liberalismul și, secundar, socialismul păreau să triumfe – dar a și vizibilizat unele probleme fără răspuns până atunci³. În fizică, acest al doilea aspect s-a manifestat prin ceea ce s-a numit *criza fizicii*⁴: „în 1905, spațiul și timpul erau încă un cadru fix în care se petreceau evenimentele”, iar Einstein a demonstrat, prin Teoria Specială a Relativității (TSR) că „timpul nu este independent de spațiu”, ci formează mediul spațiu-timp, iar în 1915, prin Teoria Generală a Relativității (TGR), că „gravitația este o distorsiune a spațiului-timp, produsă de masa și energia pe care acestea le conțin, nu doar o forță ce acționează în cadrul fix al spațiului-timp”⁵. TGR a arătat că „nu mai putem concepe spațiul și timpul ca pe niște entități veșnice, neafectate de ceea ce se întâmplă în univers ci devin cantități dinamice care influențează și sunt influențate, la rândul lor, de evenimentele care se petrec în spațiul-timp”⁶, după cum a prevăzut existența „singularităților” „a provocat o criză în fizică”⁷. După cum se vede, una nouă, la 10 ani de la TSR, care a răspuns crizei fizicii de la începutul secolului.

Dar, deoarece teoria lui Einstein era, încă, una „clasică, deoarece nu încorporează principiul incertitudinii”⁸ (și deși Einstein a încercat, cum am menționat mai sus, să creeze o teorie unificată a câmpurilor), și, în același timp, deoarece TGR și teoria cuantică acționează la scări diferite (ultima, la scara foarte mică, a particulelor, în timp ce prima – la scara universului), din această nouă criză a fizicii cercetătorii au ieșit abia mai târziu: în ultimii 20 de ani, Hawking și Penrose au lucrat la aplicarea mecanicii cuantice la structura spațiului-timp.

Einstein avusese încă în vedere *timpul real* în descrierea istoriei unui sistem fizic. Dar, pe baza conceptului lui Richard Feynman (descoperit în 1949, premiul Nobel în fizică în 1965) de *sumă a istoriilor* unui sistem fizic, Hawking și Penrose au elaborat, în 1983, teoria potrivit căreia suma istoriilor universului (suma istoriilor diferitelor sisteme fizice) să nu fie efectuată însumând istoriile de timp real, ci acelea de *timp imaginar* (dat de posibilități/probabilități)⁹. Pe această bază, este posibilă avansarea spre o teorie unificată a materiei, spațiului și timpului.

Aceste elemente de istorie a fizicii sunt interesante tocmai pentru că reflectarea acestei evoluții, ca și a celei din alte științe, în planul imaginilor filosofice nu însoțește întotdeauna dinamica științei/științelor. Imaginile filosofice sunt construite nu ca simple reflectări ale dinamicii științelor, ci ca *interpretări* ale acesteia, ceea ce implică și aspecte exterioare

³ Să reținem aici perspectiva unui filosof anti-pozitivist: „Dacă noul mod de a gândi este fixat, atunci vechile probleme dispar; da, va fi greu să le înțelegem din nou...” (nu continuăm, deoarece Wittgenstein s-a referit la cauza acestui fapt în filosofie, „modul de exprimare”), Ludwig Wittgenstein, *Însemnări postume* (1977, 1978), București, Humanitas, 2005, traducere din engleză de Mircea Flonta și Adrian-Paul Iliescu, p. 100 (nota din anul 1946).

⁴ Vezi și Abel Rey, *La théorie de la physique chez les physiciens contemporains*, Paris, Felix Alcan, 1907, a arătat că imaginea anterioară a fizicii, materialistă (în limbajul său, „mecanistă”) era dogmatică, intransigentă, penetrată de absolut, „noul mecanism fiind critic, suplu, penetrat de relativism”, p. 275.

⁵ Stephen Hawking, *Visul lui Einstein și alte eseuri* (1993), aici studiul „Visul lui Einstein” (1991), București, Humanitas, 1997, p. 80.

⁶ *Ibidem*, p. 82.

⁷ *Ibidem*, p. 84.

⁸ *Ibidem*, p. 86. Pe baza teoriei cuantice a lui Planck și a efectului fotoelectric al cuantei, demonstrat de Einstein tot în 1905 – este teoria pentru care a primit apoi premiul Nobel în fizică – Werner Heisenberg a demonstrat, la rândul său, că, din cauza efectului fotoelectric, este imposibil să se măsoare exact poziția unei particule, ceea ce înseamnă că nu se poate măsura exact starea unui sistem, deci nici nu se poate prezice viitorul său. Viitorul este format din probabilitățile estimate. Această abatere de la *determinismul strict* – care generase înainte vechiul concept de armonie – a fost numită *indeterminism*.

⁹ Hawking, *ibidem*, pp. 86-90, 169.

dinamicii științelor ca atare.¹⁰ Filosofi ai timpului au arătat că situația din fizică a fost și, totodată, a fost legată de o criză a *Weltanschauung*-urilor. Aceasta a însemnat că 1. criza a fost determinată de *oposițiile rigide* care dominaseră până atunci (și fizica clasică, newtoniană dar și) viziunea mecanicistă despre ordinea lumii și cunoașterea acesteia, și 2. criza din filosofie a fost determinată și de contextul în care se căutau argumente pentru a legitima compensarea raționalismului. În aceste condiții, Einstein a reprezentat și *un* moment de sinteză, căutând să depășească chiar acele opoziții rigide.

Tocmai în cadrul acestui model de cercetare, Einstein s-a ocupat, depășind clasică reținere prudentă a omului de știință în fața problemelor societății, și de acestea. Nu numai pentru că „omul poate găsi un sens vieții sale, așa scurtă și primejdută cum este, numai prin acțiunea sa în folosul societății”¹¹, așadar nu doar datorită sensibilității morale, ci și datorită faptului că există un sistem unic al instrumentelor intelectuale propice studiului naturii și studiului societății, cel *raționalist* (sistemic și structural-generativ).

La fel cum secolul al XIX-lea a adus mari descoperiri în fizică, generând, spre sfârșitul său, și o anumită imagine de „sfârșit al descoperirilor fundamentale”¹², deci de auto-suficiență ce este, întotdeauna, semnul *crizei*, aceeași perioadă a evidențiat și faptul că optimismul Iluminismului are un anumit temei dar, în același timp, datorită condițiilor sociale care păreau să fi infirmat acest temei, cere ceva mai mult (și în mod esențial mai mult) decât încrederea în capacitatea de învățare și, deci, de civilizare a omului. Și deoarece aceste cerințe nu au putut fi îndeplinite, epoca de efervescență creatoare a modernității secolului al XIX-lea s-a transformat în ideea de *criză* a filosofiei sociale (manifestată în linia pesimismului atât în planul social concret cât și în acela al epistemologiei sociale) Concret, și în reprezentarea despre conștiință și în gândirea despre societate s-au manifestat fenomene de criză, pentru că a. datorită unor condiții complexe, dominant a fost atunci tocmai spiritul refractar față de introducerea parametrului social în explicația istorică a gândirii și manifestării reale a valorilor și b. pentru că problema gândirii de abia începea să fie disecată, corelarea epistemologiei cu genetica, de pildă, de abia urma să apară, ca și cercetările concrete de antropologie, ca și cele de psihologia limbajului, ca și cele de sociologie a cunoașterii.

Curajul de a înnoi gândirea despre universul fizic a fost strâns legat la Einstein de curajul de a acționa în spiritul unei teorii sociale noi, care își făcea loc încet ca o critică a optimismului și pesimismului social totodată. Și tocmai pentru că Einstein nu a fost un

¹⁰ Vezi John Horgan, *The End of Science, Facing the Limits of Knowledge in the Twilight of the Scientific Age*, Little Brown and Co, 1996: fără să se aplece asupra aspectelor calitative noi aduse, de exemplu, de științele computerului și ale minții, autorul consideră că „marea epocă a descoperirilor științifice s-a sfârșit”, știința continuând în domeniul aplicativ, firește, pe când în planul marilor întrebări ale oamenilor despre univers și înțelegerea acestuia, știința urmează să fie „ironică”, „speculativă și post-empirică” (AB, neputând demonstra „adevărul”).

1. Acest punct de vedere este, involuntar, o adeverire a pozitivismului trecut: acesta a fost cvasi-dominant tocmai pentru că științele dădeau o descriere din ce în ce mai consistentă a realității. 2. Dar punctul de vedere de mai sus este doar o ilustrare a periodicei avertizări asupra „sfârșitului” științei. 3. De obicei, cum am văzut, aceste avertizări au loc în momente de criză ale unor științe. 4. Dar aceste avertizări au, pe lângă eventuala și fireasca nerăbdare a omului în fața creațiilor sale, și un substrat filosofic ce este legat și de alte fenomene decât științele: de fenomenele sociale ale timpului, ceea ce includ și reprezentările și teoriile diferite despre aceste probleme. 5. Aspectul demonstrării unor ipoteze nu ține doar de valoarea de adevăr al acesteia, ci și de capacitățile tehnologice – ceea ce înseamnă, inclusiv, fonduri pentru acestea – ca și acumulările în cercetare. 6. „Adevărul” nu este, firește, niciodată atins în mod absolut, dar există numeroase criterii de adeverire a acestuia ca fiind obiectiv. 7. Concret și în legătură cu cercetările din fizică, cele menționate mai sus sunt de natură să arate dezvoltarea lor: reluarea problemei puse de Einstein în ultimele sale decenii de viață de către fizicienii și matematicienii ultimelor decenii ale secolului trecut. În locul unui nou anunț al „crizei fizicii”, pare, dimpotrivă, că se deschide drum constituirii unei teorii unificate a materiei, spațiului și timpului.

¹¹ Albert Einstein, *De ce socialism ?* (1949), în Albert Einstein, *Cum văd eu lumea...*, pp. 322-323

¹² Vezi, Albert Michelson (Nobel pentru fizică), dar și lordul Kelvin, în 1894 și, respectiv, 1900, în Peter Symonds, *One hundred years since Albert Einstein's annus mirabilis*, <http://www.wsws.org/articles/2005/jul2005/ein2-j12.shtml>

reducționist, el s-a ocupat, empiric, și de un alt fel de mișcare decât cea fizică, mișcarea socială.

Dacă întreaga istorie a fizicii și propriile cercetări i-au întărit lui Einstein ideea unei naturi guvernate de legi obiective și comprehensibile, dacă studiul fizicii i-a evidențiat *contradicțiile* în fața cărora soluția nu poate să fie susținerea unor idei anterioare evidențierii contradicțiilor, sau a unor idei partizane ce nu dau piept cu contradicțiile ci mai degrabă le ocolesc, în egală măsură istoria socială modernă i-a apărut lui Einstein drept provocarea pentru înțelegerea contradicțiilor sociale și ale cauzelor acestora. Și, așa cum Einstein a fost preocupat, tocmai pentru a răspunde contradicției din fizica secolului XX – dintre teoria generală a relativității și mecanica cuantică –, de conturarea unei teorii unitare a câmpului, la fel el a înfruntat marile probleme sociale ale timpului său. Să nu uităm că acel timp în care a crescut și s-a dezvoltat Einstein a fost, în același timp, unul al expansiunii industriale rapide și al științei dar și unul al evidențierii problemelor sociale. Și, fără îndoială, conștiința lui Einstein despre *probabilitatea* integrată, prin mecanica cuantică, în funcționarea universului s-a manifestat și în imaginea sa despre societate: nu a fost vorba nici de vreun mecanicism al legilor sociale obiective dar nici de „incertitudinea” pe care unii filosofi sociali au socotit-o drept *primum principium* pe baza autorității analizei fizice concrete a lui Heisenberg. Dacă, prin mecanica cuantică, fizica nu mai poate să determine rezultate exacte, ci doar probabilitatea lor, analiza socială poate, considera Einstein, să evidențieze probabilitatea unor fenomene în funcție de parametrii sociali concreți.

Așadar, nu este vorba de „părerii” și de presupuzițiile pe care le fac toți oamenii, inclusiv savanții. Ci de o *concepție* „clară și distinctă” (Descartes), argumentată cu rigoare științifică, despre fenomene sociale extrem de importante.

Iar această concepție a fost și *transpusă în practică*, deoarece pasiunea sa pentru cercetarea științifică fundamentală ca și aceea pentru participare socială în favoarea umanismului au fost strâns legate:

- în timpul studenției sale¹³, cunoscuse și participase la dezbaterile intelectualilor de stânga, dar, deși convins de idealurile democratice, pacifiste și umaniste¹⁴, s-a orientat spre cercetările din domeniul științelor naturii¹⁵; Einstein a crescut în mediul a ceea ce s-a numit în Germania *Kulturkritik* (Scheler, Spengler etc.) dar și în acela al criticii de la stânga a acesteia;

- deoarece și problemele sociale reale erau arzătoare dar și efervescența teoretică – *la belle époque* lăsa din ce în ce mai mult locul pentru un *mal fin de siècle* profund – Einstein a organizat, încă în anii de dinainte de primul război mondial, împreună cu câțiva prieteni, la Berna, unde lucra la faimosul Birou de Brevete, un grup de discuții (numit pompos și ironic

¹³ A studiat fizica teoretică la Institutul Politehnic din Zürich.

¹⁴ Perioada de la cumpăna secolelor XIX și XX a fost marcată și de acel *mal fin de siècle* – ce reflecta pesimismul generat de fenomenele sociale critice, permanente și evidente (deci care loveau vechiul optimism liberal al capitalismului ce cântase progresul modernității înscăunată față de *ancien régime*) – dar și de încrederea în virtuțile schimbărilor tehnicii și a civilizației; de aceea, umanismul nu părea desuet, cel puțin pentru imaginea tinerilor din *middle class*: vezi „invențiile, descoperirile se succedau în mare viteză, și fiecare din ele devenea, din prima clipă, bun comun; pentru prima dată comunitatea de simțire a națiunilor devenea mai pronunțată, acum când era în joc ceea ce le era comun...era pentru prima dată în proces de formare un sentiment de comunitate europeană. Ce lipsite de sens, ne spuneam noi, sunt aceste granițe, când orice avion sare peste ele cu ușurință, ce provinciale, ce artificiale sunt aceste bariere vamale și grănicerești, în ce contratimp sunt ele cu epoca noastră, care reclamă în mod vădit legătură și fraternitate universală!...acești ultimi ani ai încrederii în Europa”, Stefan Zweig, *Lumea de ieri* (1942), București, Editura Univers, 1988, p. 195.

¹⁵ Tocmai pentru a depăși „vagul și arbitrarul” filosofiei – așa cum apărea aceasta atunci în viziunea „academică” oficială, deci fără perspectiva istorică și deterministă socială; vezi nota 5 de la p. 423 a *Postfeței* citate a lui Mircea Flonta, care citează afirmația lui Einstein despre atracția sa către filosofie, frânată, în tinerețe, de modul cum apărea aceasta și, deci, reorientarea sa, necesară, spre o știință fundamentală care, sau de la care, putea porni în ordonarea viziunii despre univers.

„Academia Olimpia”) „despre lume¹⁶ în general” și unde, între altele, a expus și antimilitarismul său funciar;

- apoi, după ce, în 1914¹⁷, un grup de 93 de intelectuali germani, între care și Max Planck, a semnat un manifest de sprijin al poziției Germaniei¹⁸ pentru război, *Manifest către lumea civilizată*, Einstein și încă doar doi cercetători au semnat în 1915 un contra-manifest, *Manifest către europeni*, împotriva războiului și pentru unificarea Europei ca soluție; Einstein a participat, în timpul războiului, la mitinguri ale grupurilor pacifiste¹⁹; într-o scrisoare de mai târziu, a relevat naivitatea sa de a crede că militantismul anti-război ar fi fost eficient, dar, evident, acest militantism a fost singurul pe care l-a considerat conform cu principiile sale morale,

¹⁶ După cum se știe, în 1905 a descoperit teoria (specială a) relativității (inclusiv formula celebră: $E=MC^2$, care arată că masa descrește proporțional cu cantitatea de energie emisă de un corp în mișcare, sau că energia depinde de masa corpului înainte de a fi primit o cantitate de energie, sau „masa inerțială a unui sistem de corpuri poate fi considerată direct ca măsură pentru energia sa”, Albert Einstein, *Teoria relativității*... în vol. cit., p. 365), *annus mirabilis* pentru revoluționarea înțelegerii *cosmos*-ului. În 1916 și-a extins teoria (ca teoria generală a relativității).

În 1919, cu ocazia unei eclipse de soare s-a confirmat teoria lui Einstein despre relația dintre spațiu, timp și natura gravității. De atunci, a devenit celebru (deși perspectiva sa a fost greu înțeleasă și acceptată chiar de specialiști; Sir Arthur Eddington, astro-fizicianul care a demonstrat adevărul teoriei lui Einstein în 1919, a exprimat acest fapt prin cunoscuta expresie de duh: în fața afirmației unui ziarist că, pe atunci, doar 3 persoane înțelegeau teoria lui Einstein, a spus: „încerc să văd cine era a treia persoană”). Dar atitudinea față de Einstein în Germania era mai degrabă ostilă: și din partea bisericilor și din partea diferitelor curente politice care vedeau în non-conformismul lui Einstein un pericol.

(*Modelul de gândire* a lui Einstein a implicat depășirea – și, doar astfel, integrarea – teoriei clasice newtoniene și ale principiilor termodinamicii ca și ale electrodinamicii;

în *teoria specială a relativității* (TSR), timpul și spațiul formează un sistem, deci nu sunt independente unul de altul, ci, ca sistem, sunt în funcție de starea de mișcare/nemișcare, ca și de viteza mișcării, a sistemelor de referință; mișcarea este în raport cu sistemele de referință alese, iar intervalele de timp și spațiu sunt relative la această mișcare; în TSR, principiul relativității este rezultatul descrierii legilor naturii ca identice indiferent de sistemele de referință, dar numai pentru sistemele de referință care descriu, în raport cu sistemul inițial (luat), o mișcare rectilinie și uniformă, lipsită de rotație; dependența și definirea reciprocă permit unificarea principiului conservării energiei și a principiului conservării materiei, în măsura în care sistemul nu primește energie;

de abia în *teoria generală a relativității* (TGR), s-a demonstrat că pentru descrierea legilor naturii, toate sistemele de referință sunt echivalente, oricare ar fi starea lor de mișcare (vezi pp. 376 și 401, *ibidem*); de asemenea, TGR nu mai acceptă legea constanței vitezei luminii în vid ci viteza luminii depinde mereu de coordonate, atunci când e prezent un câmp gravitațional; continuum-ul spațio-temporal al TGR nu mai este euclidian, deci proprietățile geometrice ale spațiului depind de materie (p. 412); câmpul gravitațional fiind distribuția materiei (p. 413) și depinzând doar de masa inerțială, deci de energie, TSR se aplică, deci domeniilor galileene unde nu există nici un câmp gravitațional (p. 401);

(AB – simplificările, corespunzătoare mișcărilor fizice simple, mecanice, reprezentând niște „puneri între paranteze” istorice ale complexității mișcărilor fizice),

pe când TGR se aplică atunci când există un câmp gravitațional, cu corpuri de referință nerigide care se află în mișcare și, astfel, suferă și schimbări de formă. Materia și energia au devenit interconvertibile.

Nu trebuie uitat că este vorba nu de ipoteze — Einstein a subliniat că „evidența relativității în raport cu sistemul de referință nu trebuie confundat cu principiul relativității”, *ibidem*, p. 375 — *ci de demonstrații matematico-fizice riguroase*, care reprezintă o *critică* a fizicii (bazată pe înțelegerea istoricității acesteia), analog criticii pe care a făcut-o Marx economiei politice.)

În 1921, Einstein a primit premiul Nobel pentru fizică.

Teoria lui Einstein a constituit baza cercetărilor unor fizicieni de frunte ai epocii, din multe țări. În 1932, englezul Ernest Rutherford a definit natura nucleară a atomului, refuzând folosirea acestuia în industria războiului, considerând cercetările doar pentru a înțelege mai bine adâncimile naturii. În 1939, fizicianul maghiar Leo Szilard a anunțat posibilitatea *fisiunii nucleare*: realizarea unei energii mari prin *reacția în lanț* creată de bombardarea și sfărâmarea unui atom de uraniu, adică prin emisiile de neutroni.

¹⁷ În 1914, înainte de declanșarea războiului, a fost invitat în Germania la un institut al Academiei.

¹⁸ Criticată deoarece atacase Belgia neutră.

¹⁹ După război, călătorind în nordul Franței în 1922, a fost oripilat la vederea urmelor marii conflagrații. În același an, a participat la marșul organizat la Berlin „Nu războiului”.

- în 1918, a susținut crearea unui partid democrat german, iar după alegerile democratice de la Weimar a acceptat cetățenia germană ca semn de sprijin pentru tânăra republică; a fost convins că numai o organizație ca Liga Națiunilor, fondată în 1920, ar putea să oprească un nou război; în 1922 a intrat, alături de alți intelectuali faimoși ca Marie Curie, în Comisia pentru Cooperarea Intelectuală (de sub egida Ligii Națiunilor), a protestat împotriva ocupării de către Franța a regiunii Ruhr ca și împotriva impotenței Ligii; a ieșit astfel din Comisie, reintrând în 1924, pentru ca nu deziluzia sa, ci participarea să fie mai puternică, dar în 1930 a ieșit definitiv, datorită „lipsei de hotărâre a de contura relații internaționale mai bune”, fiind totuși bucuros că Liga Națiunilor exista; a fost membru al Ligii germane a drepturilor omului, care milita și pentru relații de bună vecinătate cu Franța; a publicat articole pacifiste, și a sugerat ca studenții să studieze în țările distruse de războiul inițiat de Germania, tocmai pentru a vedea cu ochii lor, ce înseamnă războiul; a fost alături de numeroase cauze democratice: a vorbit în public, a făcut declarații presei, a semnat petiții (de ex. în 1924 – pentru apărarea Școlii Bauhaus de arhitectură, în 1927 – împotriva fascismului, în 1929 – pentru comutarea pedepsei cu moartea a răsculaților arabi din Palestina britanică); în 1930, a semnat un manifest cerând dezarmarea mondială;

- în 1928, și-a exprimat poziția, în cadrul unei mișcări de rezistență individuală la război, împotriva recrutării; tot atunci, într-un ziar pacifist, la a 10-a aniversare a armistițiului, a scris: „apatia politică a poporului în timp de pace indică faptul că se va lăsa din nou măcelărit într-un nou război; deoarece astăzi nu semnează pentru dezarmare, mâine își va da sângele”; în 1929, în ziarul cehoslovac *Adevărul*, a afirmat că, în cazul unui război, ar refuza necondiționat orice serviciu militar și ar sfătui la fel pe toți; ziarul a fost suprimat, dar, în timpul vizitei din 1930 în SUA, Einstein a continuat: dacă doar 2% din fiecare țară ar refuza serviciul militar, ar da mari bătăi de cap guvernelor, care nu ar putea închide totuși atâta lume;

- în 1930, a scris articolul său despre vizita în America, în care a pus față în față superioritatea tehnologică a Statelor Unite și, pe de altă parte, dezinteresul populației americane față de problemele mondiale, și în special față de dezarmare, fapt cu consecințe dezastruoase, spunea el; a scris ministrului apărării din Finlanda, miniștrilor de justiție din Bulgaria și Polonia, pentru a apăra militanții anti-război din aceste țări, a scris mesaje mișcărilor anti-război din Belgia, Elveția, Palestina, a donat bani mișcării din Danemarca, a ajutat la constituirea organizației War Resisters International, cu reprezentanți din 56 de țări;

- în 1931, cu ocazia unei noi vizite la California Institute of Technology, s-a implicat în cazul Scottsboro, o campanie legală a partidului comunist pentru eliberarea a 9 negri acuzați în mod fals de viol și condamnați la moarte;

- în 1932, inspirat de Commission for Intellectual Cooperation, a început să scrie cu Freud o lucrare – *De ce război?* – care a fost publicată în 1933; a criticat Conferința pentru dezarmare din 1932 a Ligii Națiunilor, unde guvernele au discutat doar de „arme permise în război”, subliniind că războiul va încălca orice regulament de compromis și că el nu poate fi umanizat, ci doar desființat;

- dacă în primăvara²⁰ lui 1933²¹ încă credea că o blocadă economică²² ar fi fost suficientă pentru oprirea nazismului, în vară a presat pentru o forță internațională de prevenire: a susținut chemarea organizației New Commonwealth Society pentru dezarmare numai în urma securității, realizată printr-o curte internațională de arbitraj și printr-o armată internațională; ca urmare, a considerat că, în aceste condiții, serviciul militar este necesar, iar cei care se opun din motive de conștiință o pot face în serviciu alternativ; replicând pacifiștilor, Einstein a arătat că, în acele condiții, forța militară era singura care putea opri nazismul; în America, un obiectiv principal a fost acela de a configura o organizație internațională care să facă războiul imposibil; „prin educație, pentru a scoate ce e mai bun în natura umană”;

- a susținut Spania republicană și legală, ca și contingentul de voluntari din SUA, Abraham Lincoln Brigade, în apărarea republicii spaniole²³;

- în 1938, Anschluss-ul a determinat intrarea lui Einstein în campania împotriva politicii de distrugere a evreilor; criza morală era semnul unei tragedii din care oamenii au sentimentul că nu pot scăpa, i-a scris reginei mame din Belgia;

- Einstein i-a scris²⁴ președintelui american Franklin D. Roosevelt²⁵ pe 2 august 1939 pentru a-l determina să inițieze programul american de creare a armei nucleare (de care i-a părut rău mai târziu); Roosevelt a dispus crearea unui comitete de investigare a uraniului ca armă, devenit mai târziu Proiectul Manhattan; în scrisoare, Einstein a arătat că, în urma lucrărilor lui F. Joliot, E. Fermi și L. Szilard, uraniul putea deveni o sursă de energie importantă și, prin reacția în lanț într-o mare masă de uraniu, se putea crea o mare putere,

²⁰ În urma alegerii lui Hitler drept cancelar la 30 ianuarie 1933, Einstein a fost acuzat că ar fi creat o „fizică evreiască” în opoziție cu cea „ariană”, fizicienii naziști, laureați ai premiului Nobel, Johannes Stark și Philipp Lenard, continuând să-l discrediteze, ca și pe fizicienii germani, ca Werner Heisenberg, care lucraseră cu Einstein;

²¹ Până în septembrie același an, a fost în Belgia, apoi în Marea Britanie – unde a vorbit la mitingul din Royal Albert Hall –, apoi, din octombrie, în SUA. Venirea nazismului la putere și exilul l-au marcat profund pe Einstein. Viața i-a devenit mai gravă și conștiința responsabilității – mai mare.

²² Astăzi știm că o asemenea blocadă nu ar fi putut fi realizată, chiar datorită intereselor economice ale unor mari firme din SUA: în timp ce statul american era neutru, compania de petrol Texaco aprovizionează avioanele italiene și germane, sau Ford și General Motors au produs camioanele militare pentru armata nazistă, Standard Oil și Chase Bank au investit în Germania nazistă, inclusiv după începerea războiului, sau IBM a colaborat la identificarea populației evreiești; vezi Charles Higham, *Trading With The Enemy: the Nazi American Money Plot, 1933-1949*, NY 1983, Bill Van, *The Holocaust and the Bush family fortune*, <http://www.wsws.org/archive>, Edwin Black, *IBM and Holocaust*, dată publicității în fragmente în „Newsweek” și reluate în „Adevărul”, 13 februarie 2001.

²³ În 1942, Einstein a legat căderea republicii spaniole de sprijinul imperialismului american, atrăgând atenția asupra faptului că guvernul american a ajutat la strangularea republicii spaniole legale iar apoi a menținut relații diplomatice cu Spania fascistă, ca și cu Franța guvernului de la Vichy – dar nu a recunoscut guvernul francez în exil –.

²⁴ Vezi <http://hypertextbook.com/eworld/einstein.shtml>

²⁵ Încă în 1930, a călătorit în SUA, la California Institute of Technology, Pasadena. În 1932 a fost din nou la același institut și, deoarece între timp a avut loc venirea lui Hitler la putere, a hotărât să rămână în State. Deși, datorită expunerii publice a convingerilor sale, a fost socotit ca indezirabil nu numai de către Woman Patriot Corporation, o organizație radicală de dreapta care, în 1932, a scris Departamentului de Stat ca Einstein să nu fie primit pe teritoriul american, ci și de către FBI care, prin *Alien Exclusion Act*, a dorit același lucru. Dar Einstein era o achiziție intelectuală mult prea prețioasă și, în același timp, respingerea sa ar fi dăunat imaginii democratice a SUA, întărind, prin ricoșeu, principiile pe care le-a profestat Einstein.

De aceea, din 1933 de când a căpătat Einstein azil în America, lucrând în nou constituitul Institute for Advanced Study, din Princeton, New Jersey, până la sfârșitul zilelor sale, i s-a și deschis un dosar de către FBI și, în același timp, s-a și construit imaginea de savant distrat, excentric, deci supărător dar inofensiv.

Așadar, Einstein a avut cetățenia germană – născut la Ulm în 1879 –, apoi a luat-o pe cea elvețiană în 1900, apoi, după 1918, cea elvețiană-germană, a renunțat la cetățenia germană în 1933 și a devenit cetățean american – păstrându-și cetățenia elvețiană – în 1940.

folosită și în fabricarea bombelor; acestea erau de tip nou, cu o imensă putere de distrugere; Einstein a atras atenția asupra faptului că SUA aveau cantități mici de minereu de uraniu, acesta găsindu-se în Canada și în fosta Cehoslovacie, dar mai ales în Congo belgian; Einstein a sugerat crearea unui grup de fizicieni²⁶ ce urmau să lucreze la proiecte legate de armele de tip nou sub conducerea Administrației; deci cu fondurile acesteia și cu sprijinul laboratoarelor industriale (care aveau echipamentul necesar); cu atât mai mult cu cât deja Germania interzise exportul de minereu de uraniu din fosta Cehoslovacie, ocupată²⁷); Administrația americană a luat hotărârea de a construi bomba atomică pe 6 decembrie 1941, cu o zi înainte de atacul Japoniei asupra Pearl Harbor; Einstein a crezut, atunci când a aflat, în noiembrie 1944, că Germania nu avea bomba²⁸, că Statele Unite²⁹ nu o vor folosi³⁰; într-o scrisoare către *New York Times* din 1945, Einstein a arătat că, fără ca omenirea să conviețuiască sub rigorile legilor și a unui nou mod de gândire despre fraternitate, ea este condamnată;

- pe 10 decembrie 1945, la un dineu al laureaților Nobel, a rostit fraza celebră: „*the war is won, but the peace is not*”; în 1946, într-o scrisoare deschisă adresată ONU, a promovat ideea unui guvern mondial, pe care-l vedea sub forma acestei organizații, ca singurul capabil să anihileze cauzele războaielor³¹; deși a fost convins de dificultatea acestei sarcini, „deoarece <omenire> sună încă abstract”³², Einstein a insistat nu o dată asupra faptului că statul (așadar, orice organizare politică) este pentru om, și nu invers, după cum, desigur, și știința este pentru om; a fost conducătorul³³ organizației Emergency Committee of Atomic Scientists, fondată în

²⁶ Dar Einstein nu a lucrat în cadrul acestui grup, nici în ulteriorul Proiect Manhattan.

²⁷ În a doua scrisoare către Roosevelt, din 7 martie 1940 – aceeași adresă, <http://hypertextbook.com/eworld/einstein.shtml> - Einstein a informat că liderii din Germania, după ce existase deja în 1939 un grup de lucru asupra uraniului la Institutul de chimie al instituțiilor Kaiser Wilhelm, au ordonat extinderea cercetării și la Institutul de fizică, în colaborare cu cel de chimie. De asemenea, o altă problemă ridicată a fost aceea a transparenței – necesare, în mod evident, pentru cercetarea științifică – materialelor despre problemă în acele condiții. În sfârșit, Einstein a informat despre faptul că lucrările lui Szilard, deja în America, erau mai promițătoare decât cele ale lui Joliot din Franța.

În scrisoarea a treia către Roosevelt, din 25 aprilie 1940 – doar un fragment, la adresa de mai sus – Einstein a insistat asupra necesității de a sprijini financiar cercetările legate de arma atomică.

În sfârșit, în scrisoarea a patra către Roosevelt, din 25 martie 1945, dar care nu a ajuns la președinte datorită morții acestuia din 12 aprilie – aceeași adresă – Einstein l-a recomandat pe Szilard, deși a subliniat că a fost exterior lucrărilor acestuia, ca și a celorlalți colaboratori la Proiectul Manhattan, drept continuator al unor cercetări legate de reacția în lanț prin fuziunea nucleară, crezută posibilă de amândoi, și a cerut sprijin material pentru aceste cercetări din partea guvernului, dar a avertizat împotriva folosirii și escaladării înarmării cu arma nucleară, după război.

²⁸ De aceea, în decembrie 1944, Joseph Rotblat, unul dintre participanții de până atunci la Proiect, l-a părăsit, deoarece nu-i mai părea necesar. Rotblat a devenit profesor de fizică și membru al mișcării Pugwash, primind Premiul Nobel în 1995.

²⁹ Pe 8 mai 1945, cercetătorii din Proiect nu construiseră încă un prototip de bombă. Ei doreau, înainte de toate, să înțeleagă problemele teoretice ale fisiunii și reacției în lanț. Sfârșitul războiului părea să le dea dreptate, doar 15% dintre ei doreau să dezvolte o bombă împotriva Japoniei, restul era interesat de aplicații pașnice.

³⁰ Dar ea a fost folosită: pe 6 august 1945, la Hiroshima, asupra orașului și nu a instalațiilor militare, și a ucis 140 000 de oameni, iar pe 9 august 1945, la Nagasaki, a ucis aproape 74 000 de oameni (cifrele de atunci, și nu cele ale celor morți ulterior de boala radiațiilor). După august 1945, cercetători din Proiect au decis să acționeze împotriva repetării folosirii bombei, organizându-se în diferite grupuri care s-au unit în Federation of American Scientists.

³¹ Einstein nu a înțeles că suprastructura politică nu poate fi superioară relațiilor economice, deci că, atunci, nu era posibil un asemenea „guvern mondial”; dar mesajul său ce promova instituții *internationale* de reglare, și care era în spiritul *iluminist*, a avut un caracter anticipativ. Este important de menționat că, într-un articol din *Atlantic Monthly* din același an, Einstein a arătat că, în legătură cu propunerea sa, există o problemă de care îi era teamă – devierea unui asemenea guvern spre tiranie – dar că teama mai mare era provocată de alternativa războaielor.

³² Această expresie a apărut în *Manifestul Russell-Einstein*, *infra*.

1946³⁴, și al cărei scop era acela de a influența decizia politică în ceea ce privește controlul armamentelor și folosirea pașnică a energiei atomice, deoarece, a considerat Einstein, rațiunea de a folosi arma atomică a încetat odată cu înfrângerea nazismului;

- Einstein a fost partizanul necondiționat al apărării drepturilor civice; a fost adversarul tuturor formelor de prejudecăți rasiale: a militat pentru o patrie a evreilor³⁵, dar numai prin respectarea drepturilor egale ale arabilor, a susținut mișcarea pentru drepturi civile ale negriilor³⁶ și a îndemnat intelectualii să nu depună în fața Comitetului Mc Carthy³⁷;

- în 1949, la republicarea eseului din 1939 *The world as I see it*, a relevat pierderea încrederii, în cei 10 ani, în stabilitatea valorilor civilizate; l-a încurajat pe Javaharlal Nehru să preia conducerea mișcării de Ne-aliniere, ca o contrapondere la politica de blocuri militare;

- în 1949, doi economiști au lansat revista marxistă *Monthly Review*³⁸, N Y, în al cărei prim număr Einstein a scris acel cunoscut *De ce socialism ?* Einstein a fost socialist³⁹, în sensul că nu a găsit contra-argumente raționale la filosofia care îl fundamentează, atenționând însă asupra faptului că uriașul experimentul politic din Rusia era realizat „într-un laborator slab echipat”⁴⁰;

- și-a re-înnoit protestul anti-militarist în 1952, când SUA au efectuat primul test cu bomba cu hidrogen în Insulele Marshall⁴¹ (și tot în 1952, Anglia a efectuat prima explozie cu bomba atomică);

- în 1955, Einstein a semnat, împreună cu Bertrand Russell⁴², *Manifestul*⁴³ care a stat la baza mișcării Pugwash⁴⁴. Manifestul a chemat la o întrunire-organizare a intelectualilor⁴⁵ în

³³ În această calitate, el a continuat să susțină anularea serviciului militar și a criticat politica SUA de „război rece”.

³⁴ Care s-a destrămat în 1949, dar a continuat să publice *Bulletin of Atomic Scientists*.

³⁵ Datorită consecvenței sale în această privință, ca și, desigur, datorită prestigiului său, i s-a propus în 1952 să devină președintele Israelului, o funcție mai degrabă onorifică, dar Einstein a refuzat; el a susținut însă crearea unei universități evreiești în SUA (viitoarea Brandeis University), după cum a refuzat onoruri din partea Germaniei federale, datorită istoriei sale naziste recente.

³⁶ A organizat, împreună cu alți anti-rasiști de frunte, American Crusade Against Lynching în 1946. Einstein a fost prieten cu Paul Robeson, atlet, cântăreț, actor și militant pentru drepturile civile ale negrilor, și l-a ajutat să organizeze un marș împotriva linșajului. Einstein a fost implicat și în mișcarea Civil Rights Congress, care a prezentat, în 1950, petiția „Acuzăm de genocid” în fața ONU. Drepturile egale și atitudinea democratică la un număr mare de tineri și intelectuali americani de astăzi sunt, în mod deosebit, și rezultatul campaniei din anii 50.

³⁷ Committee of Un-American Activities, foarte virulentă pe măsura escaladării „războiului rece”. În *New York Times* din iunie 1953, Einstein a chemat la refuzul intelectualilor de a compărea în fața Comitetului.

³⁸ Revista există și astăzi: vezi <http://www.monthlyreview.org>

³⁹ În acest sens – și evoluția lui Einstein de la un liberalism utopic, ce presează, tocmai din acest motiv, spre depășirea contradicțiilor interne ale liberalismului: liberalismul este/măi degrabă, poate fi primul pas spre socialism.

⁴⁰ Fred Jerome, *The Einstein File: J. Edgar Hoover's Secret War Against The World's Most Famous Scientist*, NY, St Martin's Press, 2002, p. 150.

⁴¹ Cu această ocazie, s-a sintetizat un nou element chimic, numit în 1955, după moartea savantului, *einsteinium*.

⁴² *Manifestul* a fost semnat și de Linus Pauling (ulterior Premiul Nobel pentru chimie în 1953 și premiul Nobel pentru pace în 1963), Joseph Rotblat, fizician (ulterior premiul Nobel pentru pace în 1995, împreună cu mișcarea Pugwash), Frédéric Joliot-Curie (premiul Nobel pentru chimie în 1935, împreună cu soția sa Irène, membru al partidului comunist francez), singurul dintr-o țară de dincolo de Cortina de fier – Leopold Infeld (din Polonia, dar nu cu premiul Nobel), Max Born (ulterior premiul Nobel pentru fizică în 1954), Percy Bridgman (premiul Nobel pentru fizică), Hermann Muller, Cecil Powell, Hideki Yukawa.

⁴³ Vezi http://www.ppu.org.uk/learn/texts/doc_Russell_Einstein_Manifesto.html

⁴⁴ Pentru începutul mișcării, vezi John R. Lenz, *Pugwash and Russell's Legacy*, <http://www.users.drew.edu/~jlenz/pugwash.html>, ca și Joseph Rotblat, *The Early Days of Pugwash*, <http://www.physicstoday.org/pt/vol-54/iss-6/p.50.html>; vezi de asemenea, <http://www.pugwash.org>

⁴⁵ Căci, desigur, nu cercetătorii/știința au fost de vină pentru folosirea mijloacelor pe care le-au descoperit. Așa cum, peste 2300 de ani, Platon a menționat: „cine dă artei sale o folosire nepotrivită, acela merită să fie urât, surghiunit sau trimis la moarte, nu însă cel care l-a învățat”, *Gorgias*, 457c, în Platon, *Dialoguri*, după traducerea lui Cezar Papacostea, revizuite și întregite cu două traduceri noi de Constantin Noica, București, ELU 1968, p.

vederea opririi armelor de distrugere în masă; poziția acestora nu trebuia să fie partizană ci aceea a „ființei umane” amenințate de conflictele din lume; „trebuie să învățăm să gândim într-un mod nou”: nu despre cum să distrugem grupul uman care ne displace, ci, dimpotrivă, despre cum să prevenim militarismul care nu duce decât la distrugerea speciei umane; *Manifestul* a atras atenția asupra faptului că, mai ales în urma testelor din Bikini, distrugerile provocate de arma nucleară sunt mult mai mari decât teritoriul determinat care e vizat, că este vorba despre contaminarea radioactivă a întregii lumi, deși oamenii nu au/aveau decât vechea imagine a armelor care distrug ținte, mai mari, determinate; *Manifestul* a atras atenția asupra morții și torturii, prin boala radioactivă, a întregii lumi, fenomen pe care el nu-l descria din perspectiva unor prejudecăți politice ci, dimpotrivă, din aceea a cunoștințelor de specialitate ale semnatărilor săi; *Manifestul* a insistat asupra faptului că este iluzorie speranța că pactele de limitare a folosirii armei nucleare vor fi eficiente în război; de aceea, el a propus un acord est-vest de renunțare la arma nucleară – ca parte a reducerii generale a armamentului și doar ca primul pas spre renunțarea generală la înarmare – dar care ar fi avut rolul de a diminua tensiunea și posibilitatea atacurilor; ideea finală a fost aceea ca indiferent ce parte ar fi urmat să câștige, și indiferent ce simpatii politice aveau cititorii *Manifestului*, deznodământul nu trebuia în nici un caz să se bazeze pe război: deoarece în fața oamenilor se așternea, dacă se elimina războiul, un progres continuu în cunoaștere, înțelepciune și fericire, semnatarii chemau la faptul ca oamenii „să-și amintească de umanitatea lor și să uite restul”;

- faptul că Einstein – nu singur, ci cu o întreagă pleiadă de cercetători-savanți și, în același timp, responsabili față de oameni - nu a fost deloc inofensiv pentru „complexul militar-industrial postbelic”⁴⁶,

toate acestea atestă nu doar o părăsire definitivă a „turnului de fildeș” și o integrare a savantului în societate – integrare ce astăzi este privită ca suspectă, dacă nu întărește punctele de vedere oficiale – ci și așezarea continuă a lui Einstein în linia cercetătorilor moderni care au fabricat și purtat *ștafeta valorilor democratice și umaniste ale modernității*⁴⁷. În acest sens, și inclusiv prin vizionarismul său, Einstein a fost un reprezentant de frunte al tendinței de modernitate a timpului său. El a avut o concepție politică de *stângă*, asumată deschis și până la capătul zilelor sale: întreaga istorie căreia i-a fost martor l-a determinat să susțină respectarea demnității omului, în pofida tuturor fenomenelor de „rinocerizare” a mentalităților comune de atunci. Independența sa de gândire, non-confortabilă pentru organizarea

140.

⁴⁶ A fost implicat, - prin luări de poziție, la radio, telefon, manifestații, a redactat declarații, a dat interviuri, a scris articole și scrisori, a luat parte la dezbateri și controverse - în toate marile probleme ale timpului. A afirmat că, după moartea lui Roosevelt (AB – era naiv), America intrase pe deriva militarismului, cel care a scufundat Germania în primele decenii ale secolului XX; când, în ianuarie 1950, președintele Truman a anunțat că urma să se creze bomba cu hidrogen, Einstein a luat parte la o emisiune TV despre implicații, subliniind că este o iluzie încrederea că înarmarea ar apăra; dar speranța, spunea el, era în oamenii care, în întreaga lume, se pot opune.

Termenul de „complex militaro-industrial” a fost avansat întâia dată de către președintele american Dwight D. Eisenhower în 1961, în discursul său de adio, rostit la radio.

⁴⁷ Nu doar Einstein, ci și Chaplin de ex, au avut dosare la FBI pentru aceasta (dosarul lui Einstein la <http://www.foia.fbi.gov/einstein.htm>) Discuția acestui aspect al vieții sale la Fred Jerome, *The Einstein File: J. Edgar Hoover's Secret War Against The World's Most Famous Scientist*, ed. cit. O recenzie foarte bună a acestei cărți la Vijay Prashad (profesor și director al International Studies Programme, Trinity College, Hartford), *To 'get Einstein'*, 2002, <http://www.frontlineonnet.com/fl1912/19120720.htm> Dosarul lui Einstein a fost pentru prima dată difuzat publicului în 1983, ca urmare a cererii, în virtutea legii Freedom of Information Act de către Jerome și un ONG, Public Citizen Litigation Group.

Un element important din „relația” dintre FBI și Einstein este acela legat de păstrarea secretului bombeii atomice. Deși, după ce URSS a testat arma nucleară, în 1949, și FBI a instrumentat cazurile „spionilor roșii” (Alger Hiss, Judith Coplon, Owen Lattimore, William Remington, David Greenglass, Ethel și Julius Rosenberg), Biroul nu a putut dovedi nimic în ceea ce-l privea pe Einstein, deoarece acesta nu a avut nici o legătură cu programul nuclear al SUA.

Dar dosarul este bun tocmai pentru că a păstrat activități sociale care, altfel, ar fi fost uitate.

birocratică-militară, l-a dus la asumarea calității de *activist politic* – împotriva fascismului, a imperialismului, a capitalismului – pentru că, a considerat el, numai prin activism politic se poate frâna acel „somn al rațiunii” care „naște monștri” (Goya). Integralitatea viziunii sale etice este, astfel, dincolo de faptul că „nu a fost specialist în filosofie”, nu numai un model de comportament uman ci și un model de abordare filosofică a realității.

Concepția socială a lui Einstein nu este defel vreo ilustrare a imaginii acreditate de propaganda oficială – aceea a unui savant excentric, ce se mișcă în „ceruri nalte” (Eminescu) dar care e departe de lume și, tocmai datorită importanței rezultatelor sale de savant, căruia i se permit mici păreri non-conformiste și, în fond, inofensive despre rânduieile sociale -. Activitatea *militantă* a lui Einstein a deranjat cercurile conducătoare și, tocmai de aceea, acestea au și promovat imaginea de mai sus. Dar, prin activitatea sa socială, Einstein a dovedit și că a fost un om deosebit de *realist*, care nu se lăsa păcălit de lozinci, și că a fost conștient de faptul că *numai prin angrenarea responsabilă*⁴⁸ a oamenilor, și a cercetătorilor și a oamenilor obișnuiți (dar a cât mai multor oameni⁴⁹) *în decizia asupra problemelor sociale*, poate fi, treptat, schimbat trendul acestora.

Concepția socială a lui Albert Einstein a fost consonantă cu concepția sa raționalistă și sistemică, unificatoare și elegantă⁵⁰, despre univers. Ca urmare, și forma articolelor sale despre subiecte sociale a fost simplă, conținutul fiind cu atât mai dens, puternic fundamentat și rezultat în urma cernerii și a diferitelor imagini filosofice despre problemele în cauză și a realităților sociale din timpul său. (În acest fel, el a dezvoltat filonul metafizic – dacă prin aceasta înțelegem explicarea lumii printr-un principiu, unitar – dar a și depășit-o, prin înțelegerea *socială* a proceselor de cunoaștere și acțiune.) În acest fel, concepția sa socială a reprezentat un element de cultură, esențial în și pentru secolul al XX-lea: apropierea științei de societate, de cultura comună, *angajarea politică a cercetătorului naturii*, și încă de partea principiilor care nu erau/sunt dominante, au conturat un *nou model de abordare a raportului dintre om și lume*, au configurat un nou nivel de așteptare al și de la cultură⁵¹.

Concepția lui Einstein despre *libertatea umană* ilustrează nu numai umanismul⁵² de sorginte renescentist-iluministă ci și logica sa imbatabilă. Într-adevăr, ansamblul ideologilor

⁴⁸ Deși pentru Einstein cercetarea misterului naturii a fost plăcerea și rațiunea cea mai mare a cunoașterii, el a considerat că marea diferență între oameni nu este aceea dintre savanți/specialiști și non-specialiști, ci între oameni responsabili și ceilalți, iar cercetătorii și inginerii aveau, considera el, o datorie – de a fi responsabili – mai mare datorită consecințelor activității lor.

⁴⁹ De aceea, *educația* a avut/are un rol atât de mare: soarta omenirii depinde de măsura în care poate fi trezit simțul moral al oamenilor, iar aceasta depinde de depășirea educației standardizate și conformiste și de trecerea la o educație care să dezvolte gândirea independentă, activismul; dezvoltarea personalității nu prin teamă și constrângere și dorința ambițioasă de autoritate și autoevidențiere – ceea ce produce „supusul umil” – ci prin sinceritate și dorință de înțelegere și adevăr, prin dorință de a munci și „plăcerea produsă de rezultatul muncii și conștiința valorii acestui rezultat pentru comunitate” duce la însușirea de către oameni a convingerii că „valoarea unui om trebuie văzută însă în ceea ce dă, și nu în ceea ce e capabil să primească”, cf. Einstein, *Despre educație* (1936), în Albert Einstein, *Cum văd eu lumea...*, ed. cit. p. 296, 297, 298.

⁵⁰ „? Conceptul de *elegantă* a unei teorii/rezolvări de problemă descrie și maniera de simplificare a soluțiilor anterioare și oferta aparent simplă dar cu atât mai capabilă de surprindere a esenței (așadar, cu concepte și nu cu metafore) a noii soluții.

⁵¹ Este un nou conținut al acelei vechi *paideia*, care în lumea antică semnifica achiziția, prin educație, a culturii („generale”, am spune noi astăzi), adică a abilităților care îl făceau pe om capabil să trăiască și să trăiască potrivit principiului *kalokagathia*. Platon spunea în *Fedon* (107, b) că omul coboară în Hades doar cu educația sa. La fel, Stilpon, considera că singurul bun inalienabil al omului este învățătura, rațiunea și cunoștințele (Diogenes Laertios, *Despre viețile și doctrinele filosofilor* (sec. III e.n.), trad. din limba greacă de C.I.Balmuş, studiu introductiv și comentarii de Aram M. Frenkian, București, Ed. Academiei 1963, cartea a II-a, capitolul XI, p.190). Iar, prefigurând într-un fel concluzia modernă despre unitatea de înțelegere a (AB – și de responsabilitate față de) natură și societate), Democrit arăta că „natura și educația sunt asemenea, căci educația transformă pe om și, prin această transformare, creează natura (H.A. Diels, *Fragmente der Vorsokratiker*, 4 Aufb., 1922, fragmentul 33.

ce se opun umanismului concret, manifestat în concepția despre libertate și condițiile ei, o fac atacând umanismul ca atare, dar ignorând logica acestuia.

Einstein a pornit, integrând – conștient sau nu – întreaga istorie a conceptului de libertate⁵³ -, de la ceea ce este *sine qua non* omului educat și, în același timp, activ intelectual, adică cercetător al Ființei (ca să folosesc denumirea clasică a esenței, adică a relației subiect-obiect în cunoaștere)⁵⁴: de la libertatea de gândire. Dar aceasta nu era suficientă: este necesară, adică urmează cu necesitate – dacă libertatea nu este văzută doar ca apanaj al aleșilor care își pot permite și să disprețuiască lumea și să evadeze din ea – libertatea de alegere. Dar aceasta înseamnă deja criterii de alegere: iar acestea sunt, pentru Einstein, cele bune, legate de micșorarea suferințelor sociale⁵⁵ (cum spunea Popper), adică de ocrolirea fenomenelor care implică exercitarea autoritară a violenței asupra oamenilor, exercitare care

⁵² Citate diferite decât în volumul Albert Einstein, *Cum văd eu lumea...* ed. cit., în *Einstein's Humanity : Selected Quotes*, <http://jncooknet/students/ejchoi/einstein.htm>

⁵³ Ca: *aspirație spre libertate*, libertate ca o calitate a individului – deci ca libertate de voință sau/și ca libertate de gândire, deci ca primatul voinței sau al rațiunii; libertatea ca o calitate a individului a implicat considerarea mediului ca pasiv. Primatul rațiunii a fost cel care, treptat, a dus la conceperea mediului social ca esențial pentru libertatea individului, deci libertatea a fost concepută și ca relație socială.

Tocmai pe baza „raționalității universale” a avut loc și marea dezbateră filosofică a conflictului dintre autoritate și libertate. Rezultatul, o dată cu constituirea modernității, a fost dat de complexul: *libertate politică-autonomie morală-„progres în conștiința libertății”* (de ex. Hobbes, Kant, Hegel).

Libertatea politică implica, în primul rând, libertatea de exprimare. Dar, dacă, încă în antichitate, Demostene subliniasă că „nu există o nenorocire mai mare pentru oamenii liberi decât pierderea libertății cuvântului”, această libertate însăși nu a fost niciodată văzută în sine – așa cum există tendința în neoliberalismul actual -: încă Platon, cu mult înaintea „părinților fondatori” americani și ai filosofilor englezi și francezi care au pregătit relațiile moderne, a arătat că libertatea cuvântului, inclusiv prin filosofare, are rostul de a impune, în polis, propriile viziuni (la Platon, posibilitatea de a conduce pe ceilalți), *Gorgias*, 484d, 485a, 485c, 485d, 521d, ed. cit. p. 180, 181, 231.

Așadar, libertatea a fost, la început *virtutea* oamenilor liberi: doar aceștia, făcând activitate politică, aveau dreptul de a vorbi deschis. (De aceea, Esop a părut a fi, cum a și fost, o excepție, interesantă tocmai și doar prin această calitate.)

Dar aceasta înseamnă că libertatea era intim legată de situația de cetățean avut, care avea *timpe liber*. Etimologia greacă a acestui din urmă concept trimite la *studiu*, anterior (cum arătase Platon) activității de cetățean în polis. Aceasta a fost baza filosofică a constituirii conceptului de libertate politică modernă: în principiu, oamenii s-or fi născut liberi, l-au concedat liberalii realiști pe Rousseau, dar libertatea nu poate să fie decât exprimarea rațiunii, adică a unei facultăți obținute în urma pregătirii teoretice, așa că ea (libertatea politică) este, în continuare, însușirea oamenilor capabili de ea. (Vezi obiecțiile unor liberali la universalizarea votului în secolul al XIX-lea, cu argumentul că votul folosit de către oameni incuți, ușor de manipulat de către forțe retro, ar face mai rău decât exprimarea censitară a alegerii conducătorilor. Dar, desigur, vezi și concepțiile conservatoare despre libertate.)

Libertatea ca *insușire selectivă* (vezi Locke – „noi cu greu putem spune în ce fel am concepe o ființă oarecare mai liberă decât de a putea face ce vrea”, *Eseu asupra intelectului omenesc* (1690), București, Ed. științifică 1961, p. 225) (AB – iar de aici s-a dezvoltat și ramura concepției absolutist-psihologice a libertății în modernitatea care a depășit deja iluziile anterioare înfăptuirii sale, vezi Nietzsche de ex., deși anticii au specificat de nenumărate ori că libertatea implică rigorile rațiunii în funcție și de ceilalți) și libertatea ca *relație socială*.

Dar acestea prin marile controverse legate, în construirea modernității, de individ: *ratio* sau *voluntas* și *liberul arbitru*, și de *relațiile politice*, în fața cărora evaziunea în „libertatea interioară” este imorală: Conflictul dintre autoritate și libertate a dus la problema drepturilor conștiinței individuale, dezbărată de sistemul de privilegii și imunități medievale.

Din acest motiv, constituirea *raționalismului* a fost, în ultimă instanță, forma pe care o putea atunci lua critica raporturilor premoderne: rațiunea liberă (Pico della Mirandola), care trebuie demonstrată și făcută astfel, deci riguroasă prin concepte și nu prin metafore (Descartes), a dus la libertatea-conformitate la ordinea universală, libertatea ca necesitate recunoscută și afirmată (Spinoza), la libertate ca (încă) puterea individului dar manifestată rațional, prin contractul social (Locke, Hobbes), la sistemul de libertăți civile – de exprimare și acțiune - dependent de organizarea socială (d'Holbach). (Vezi și Gabriela Tănăsescu, *Evoluția ideii de libertate în filosofia modernă. Repere ale unei posibile abordări*, în Ion Goian, Gabriela Tănăsescu, Carmen Diaconescu,

duce și la distrugeri (inclusiv la risipa de creativitate a omului unic și repetabil, fenomen inacceptabil pentru liberalismul utopic, inițial) și la deturnarea capacității de cunoaștere și dezvoltare a oamenilor.

Dar la Einstein nu a fost vorba de acea *bunăvoință* vagă și abstractă, pe care au avansat-o ideologii liberali timpurii și care are nu numai un caracter istoric determinat ci și rolul de a ascunde mobilurile sociale și condițiile faptelor oamenilor, ci de „*alegeri morale*”, conforme cu criteriile de mai sus.

În celebrul său articol *Despre libertate* (1940), Einstein a sintetizat, în 2 pagini, o concepție realistă care a plecat nu de la judecăți de valoare, ci de la *scopuri* „acceptate de către „majoritatea celor care citesc aceste rânduri”. Aceste scopuri sunt: „1. Acele bunuri

Lorena Păvălan, *Individ, libertate, mituri politice*, București, Ed. Institutului de Teorie Socială al Academiei Române 1997.)

De la *toleranță* la *libertate*, de la justificarea alterității (la început, religioase) la înțelegerea comunității umane deasupra diferențelor culturale. Este o altă direcție a dezvoltării conceptului de libertate, ilustrată și de Einstein.

Direcția Kant – libertatea ca temeiul moralității, aceasta din urmă fiind îndeplinirea datoriei în funcție de ordinea rațională a lumii – Hegel – libertatea obiectivă, și a individului prin intermediul/în cadrul statului - (AB – o reconstrucție a modelului antic), acesta, de fapt societatea, nemaifiind un receptacul al individului, deschide drum înțelegerilor din epoci mai târzii.

La Marx, care a beneficiat de – adică a făcut o critică asupra – filosofiei anterioare lui, libertatea de gândire o implică și pe aceea de acțiune, ele au loc numai în cadrul societății, sunt, așadar, *relații sociale*, iar *alienarea* este, aici, tocmai anularea acestor relații *în realitate* și trăirea în planul ficțiunilor. Libertatea față de autoritarism nu exclude dependența față de societate, iar această dependență cere și libertatea în societate. Nu prin evaziune – inclusiv în planul ficțiunilor – ci prin construirea comună a unor asemenea relații sociale care să permită într-adevăr o înțelegere din ce în ce mai fructuoasă a „necesității”. Marx a realizat o nouă înțelegere filosofică a omului, prin emanciparea sistemică propusă. Nu numai religioasă, nu numai politică, ci și economică, și doar astfel, culturală.

Marx a demonstrat determinarea istorică concretă a concepțiilor despre libertate: „Ca pure idei, egalitatea și libertatea nu sunt decât expresii idealizate ale schimbului de valori de schimb; dezvoltate în raporturi juridice, politice și sociale, ele reprezintă aceeași bază, dar într-un alt grad. Acest lucru a fost confirmat de istorie. Egalitatea și libertatea în această accepție sunt diametral opuse libertății și egalității antice, care nu numai că n-au avut drept bază valoarea de schimb dezvoltată, ci, dimpotrivă, au pierit de pe urma dezvoltării ei. Egalitatea și libertatea în accepția modernă presupun relații de producție care nu existau încă în lumea antică; ele n-au existat nici în evul mediu. Munca de-a dreptul silită constituie temelia muncii antice; societatea se sprijină aici pe munca silită ca substrat existent. La temelia societății medievale stă munca declarată privilegiu, munca considerată încă în particularitatea ei, și nu ca producând în general valori de schimb. Munca în societatea capitalistă nu este muncă de-a dreptul silită și nu se efectuează, ca în cazul al doilea, sub imperiul necesității de a ține seama de o instituție comună, ca de ceva superior (corporațiile)”; și „trinitatea <proprietate, libertate și egalitate> a fost teoretic formulată pe această bază pentru prima oară de către economiștii italieni, englezi și francezi din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea. Ea s-a realizat pentru prima oară abia în societatea burgheză... Pe de altă parte, deoarece în lumea antică, în cercul celor liberi, s-au dezvoltat cel puțin diferitele momente ale circulației simple, devine explicabil și faptul că la Roma, îndeosebi în Roma imperială, a cărei istorie nu este decât istoria destrămării orânduirii sociale antice, s-au dezvoltat determinațiile persoanei juridice, ale subiectului procesului de schimb, și a fost elaborat, în elementele sale esențiale, dreptul societății burgheze, care însă a fost necesarmente scos pe primul plan ca drept al societății industriale născându-se în opoziție cu rânduiriile feudale”, Karl Marx, *Bazele criticii economiei politice* (1857-1859), vol. 1, București, Ed. politică 1972, p. 177, și vol.2, Ed. politică 1974, p. 403. Astfel, a arătat baza iluziilor despre libertate: vezi și *Contribuții la critica filosofiei hegeliene a dreptului. Introducere* (1843-1844), în K. Marx, F. Engels, *Opere*, vol. 1, București, Ed. politică 1957.

Ca urmare, Marx a putut să evidențieze și condițiile care erau/sunt necesare pentru libertate. Nu numai posibilitatea de a cunoaște, nu numai *posibilitățile oferite de tehnică*, ci sunt necesare și *relații sociale non-alienate și non-alienante*: „deoarece înainte de toate importă ca lumea să nu fie lipsită de roadele civilizației dobândite de forțele productive, trebuie sfărâmate formele tradiționale în cadrul cărora ele au fost produse”, Marx, *Mizeria filosofiei* (1847), în K. Marx, F. Engels, *Opere*, vol. 4, București, Ed. politică 1958, p. 139.

⁵⁴ Libertatea de gândire (și de exprimare) nu sunt suficiente, „pentru că (AB - iată un argument al unui susținător al perspectivei conservatoare, de data aceasta) din discuție se zice că iese lumină, dar de multe ori iese

instrumentale care sunt menite să servească la menținerea vieții și a sănătății tuturor ființelor umane trebuie produse cu minimum de muncă posibil” și „2. ...oamenii trebuie să aibă și posibilitatea de a-și dezvolta puterile intelectuale și artistice în cât mai deplină conformitate cu caracteristicile și aptitudinile lor personale”⁵⁶.

Pentru îndeplinirea acestor scopuri, este necesară 1. promovarea *cercetării științifice*, neîngrădită nici de mijloace materiale și nici de frâne politice. Tocmai lipsa unor asemenea îngrădiri generează libertatea. Dar aceasta nu este, înainte de toate, o stare a individului ci, dimpotrivă, a societății: „prin libertate înțeleg condiții sociale de așa fel încât...”⁵⁷ să existe *libertate de exprimare, sine qua non* cercetării. Aceste condiții sunt legile și un nivel ridicat de cultură al populației. Iar pentru 2. „omul nu trebuie să fie nevoit să muncească atât de mult pentru agonisirea celor necesare traiului, încât să nu-i rămână timp și energie...”⁵⁸ Este acel vechi *timp liber*, menționat mai sus, posibil: „progresele tehnologiei ar oferi posibilitatea acestui fel de libertate dacă s-ar rezolva problema unei diviziuni raționale a muncii”⁵⁹.

Deoarece, pentru libertate sunt necesare aceste *condiții sociale*: și legile și un nivel ridicat de cultură al populației și tipul de educație, și progresele tehnologiei și relații sociale ce favorizează folosirea rațională a timpului – adică timpul liber pentru creație, ceea ce înseamnă și timp de muncă liber - acest aspect al libertății este numit „libertate exterioară”.

Răsfrântă în individ, libertatea exterioară devine „interioară”: „libertate a spiritului care constă în independența gândirii de cătușele prejudecăților autoritare și sociale, precum și de obișnuința și rutina necritice în general”⁶⁰.

doar triumful îndărătniciei mărginite, care nu se dă bătută și profită de oboseala tuturor pentru a-și afirma punctul de vedere”, cum arăta Nicolae Iorga, *Evoluția ideii de libertate*. Lecții la Universitatea din București, Vălenii-de-Munte, Așezământul tipografic Datina românească 1928, p. 240.

Dar Iorga nu a ajuns la ideea că este necesară și libertatea *de acțiune*, deoarece aceasta – de fapt ambele tipuri de libertăți, dacă se dezvoltă teoretic în mod consecvent – ar fi trimis/trimite la aspectul actorilor libertății; iar pentru că Iorga a fost un gânditor pe linia lui Burke, el a relevat doar că în spatele imaginii despre o „mișcare tumultuoasă a unei națiuni întregi” (AB – revoluția franceză de la 1789) se află „o agitație superficială, influențată de raționalismul filosofic cartezian și sprijinită de o literatură a curtenilor”, *ibidem*, p. 236. Astăzi, noi știm cu toții că pregătirea revoluției franceze a implicat și formarea atmosferei spirituale, inclusiv cu *saloanele* și cu întreaga literatură a vremii care, într-un fel sau altul, a lovit eșafodajul lui *Ancien Régime*. Dar revoluția a fost într-adevăr acea mișcare tumultuoasă, astfel că *imagea* despre revoluție este corectă doar dacă surprinde ansamblul aspectelor acesteia.

⁵⁵ „cel mai mare dintre rele se-ntâmplă a fi săvârșirea nedreptății”, Platon, *Gorgias*, 469b, și „fiecare să-și îndrepte mijloacele sale, și cele personale și cele publice, către îndeplinirea dreptății și înțelepciunii, spre a deveni fericit, *ibidem*, 507e, în Platon, *Dialoguri*, ed.cit, p. 157.

⁵⁶ Vezi și „Imperiul libertății începe de fapt abia atunci când încetează munca impusă de mizerie și de utilitatea exterioară; el se găsește deci, prin firea lucrurilor, dincolo de sfera producției materiale propriu-zise. După cum sălbaticul trebuie să lupte cu natura pentru a-și satisface nevoile, pentru a-și conserva și reproduce viața, așa trebuie să lupte și omul civilizat, și aceasta în toate formele sociale, în toate modurile de producție posibile. Odată cu dezvoltarea lui, se lărgește imperiul acesta al necesității naturale, pentru că sporesc nevoile; dar, în același timp, se dezvoltă și forțele de producție care le satisfac. În acest domeniu, libertatea nu poate consta decât în aceea că omul civilizat, producătorii asociați reglează în mod rațional acest schimb al lor de materie cu natura, îl supun controlului lor comun, în loc de a fi dominați de el ca de o forță oarbă; îl realizează cu cea mai mică cheltuială de energie și în condițiile cele mai demne și mai potrivite cu natura lor umană. Dar el rămâne întotdeauna un imperiu al necesității. Dincolo de granițele acestuia începe dezvoltarea forței omenești, dezvoltare care are valoare de scop în sine (pentru om), începe adevăratul imperiu al libertății, care însă nu poate înflori decât pe acest imperiu al necesității, ca bază a sa”, K. Marx, *Capitalul*, vol. 3, partea a II-a, București, Ed. politică 1955, p. 722-723.

⁵⁷ Einstein, *Despre libertate* (1940), în Albert Einstein, *Cum văd eu lumea...*, ed. cit., p. 301.

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ *Ibidem*.

Cultivarea libertății, a conchis Einstein, este un proces social complex dar unitar – care implică *toate* elementele menționate⁶¹ – și, de aceea, nici un fel de discuții despre concepte, idealuri intelectuale, iluzii și judecăți de valoare în afara acestui proces nu duce, ci frânează înfăptuirea libertății.

Dar oare s-ar putea strânge laolaltă toate condițiile necesare cultivării libertății ? Einstein răspunde afirmativ. Optimismul său este fundamentat tocmai prin abordarea sistemică/unitară/integrată a problemei: tocmai datorită dezvoltării tehnologiei, ca și a faptului că, pe această bază, „omenirea constituie de pe acum o comunitate planetară de producție și de consum”⁶², este posibilă depășirea a ceea ce mai era „<faza prădalnică> a dezvoltării umane”⁶³.

„Anarhia economică a societății capitaliste așa cum se prezintă ea astăzi, reprezintă, după opinia mea, adevărata sursă a răului”⁶⁴. După ce a explicat, în câteva cuvinte, aspectul economic al acestei anarhii (și, în mod deosebit, faptul că „muncitorul se teme mereu să nu-și piardă locul de muncă”⁶⁵), Einstein a observat – deosebit de semnificativ pentru problema libertății (politice) -: puterea enormă a capitalului „nu poate fi ținută în frâu în mod eficace nici chiar de o societate politică organizată democratic. Lucrurile se petrec așa pentru că membrii organelor legislative sunt propuși de către partidele politice, larg finanțate sau altfel influențate de capitaliștii privați care, practic, separă electoratul de puterea legislativă. Consecința este că, de fapt, reprezentanții poporului nu apără îndeajuns interesele părților dezavantajate ale populației. Mai mult încă, în condițiile existente, capitaliștii privați controlează inevitabil, direct sau indirect, principalele surse de informații (presa, radioul, învățământul). Pentru cetățeanul individual este astfel extrem de greu, iar în majoritatea cazurilor de-a dreptul imposibil, să ajungă la concluzii obiective și să-și folosească în mod inteligent drepturile politice”⁶⁶.

Rezultatul unei asemenea situații este puternica alienare⁶⁷, care, este cazul să observăm atunci când discutăm despre concepții și teorii – inevitabil în comparație, așadar tocmai starea de alienare este luată de către ideologii *establishment*-ului drept premisă „naturală și eternă”.

În realitate, a observat Einstein, tocmai pe faptul că „constituția culturală pe care omul o preia de la societate prin comunicare și prin multe alte tipuri de influențe” „suferă schimbări” și „pot exista mari diferențe între comportamentele sociale ale ființelor umane, în funcție de tiparele sociale existente și de tipurile de organizare ce predomină în societate”, „își pot întemeia speranțele cei ce năzuiesc să amelioreze destinul omului; ființele umane nu

⁶¹ Cât de slabă este, în comparație, focalizarea obstinată doar pe unele aspecte, cele ale libertății politice – vezi, de ex. Isaiah Berlin, *Patru eseuri despre libertate* (1969), București, Humanitas 1996, sau Francis Fukuyama, cu acel cunoscut *Sfârșitul istoriei și ultimul om* (1991) și cu *Marea ruptură. Natura umană și refacerea ordinii sociale* (1999), București, Humanitas, 2002, care dezbate cum poate fi restabilită încrederea populației în autorități și în valorile tradiționale ale ordinii sociale, fără a spune un singur cuvânt despre fenomenele structurale care generează neîncredere – sau, dimpotrivă, cele care omit libertatea politică – așa ca în ideologia stalinistă -.

⁶² *De ce socialism ?*, în ed. cit., p. 322.

⁶³ *Ibidem*, p. 319.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 323.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 324.

⁶⁶ *Ibidem*.

⁶⁷ „Schilodire a conștiinței sociale a indivizilor”, căci omul „nu simte această dependență (AB – de societate) ca pe un lucru pozitiv...ci mai degrabă ca pe o amenințare a drepturilor lui naturale sau chiar a existenței sale economice. În plus, poziția lui în societate este de așa natură încât imboldurile sale egoiste se accentuează continuu, în timp ce tendințele sale sociale, care sunt prin firea lucrurilor mai slabe, se deteriorează progresiv. (AB – acestea din urmă manifestându-se mai degrabă în și față de condiții excepționale, calamități sau boli). Toate ființele umane, oricare ar fi poziția lor în societate, suferă de pe urma acestui proces de deteriorare.”, *ibidem*, p. 325, 322.

sunt osândite, în virtutea alcătuirii, lor biologice, să se distrugă unele pe altele sau să fie la cheremul unei sorți crude create de ei înșiși”⁶⁸.

Ca urmare, „nu există decât *o singură* cale pentru eliminarea acestor racile grave: constituirea unei economii socialiste, însoțită de un sistem educațional orientat spre țeluri sociale”⁶⁹. Dar Einstein, răspunzând oarecum celor care au echivalat – și o mai fac, firește – ideea comunistă a lui Marx despre posibilitatea, și nu utopia, constituirii unui sistem economico-social socialist, cu stalinismul, a observat⁷⁰ că „economia planificată nu înseamnă încă socialism. O economie planificată ca atare poate fi însoțită de o totală înrobire a individului”⁷¹. De aceea, în spiritul cercetătorului care deschide mereu câmpul problematic, și nu îl închide, Einstein a pus câteva întrebări (care arată că el cunoștea dezbaterile mondiale pe problemă, inclusiv criticile *de la stânga* la adresa stalinismului (vezi Burnham, Tony Cliff)): „Înfăptuirea socialismului reclamă soluționarea unor probleme social-politice extrem de dificile: cum se poate preîntâmpina, dată fiind ampla centralizare a puterii politice și economice, ca birocrăția să devină atotputernică și peste măsură de arogantă : Cum pot fi ocrotite drepturile individului, asigurând totodată o contrapondere democratică față de puterea birocrăției ?”⁷²

Concepțiile despre libertate nu pot fi, așadar, analizate fără a le integra în contextul social-istoric în care s-au constituit. Este normal, ar spune unii, ca, în contextul epocii în care a trăit Einstein - cu ascensiunea fascismului, cu URSS – ca „dovadă” a viabilității teoriei optimiste despre progres și schimbare socială - genialul fizician să se fi lăsat „dus de val”. „Acel moment istoric a permis deriva sociologică a lui Einstein”.

Dar Einstein a fost marxist – nu punem ghilimele, deoarece acestea semnifică deturnarea dogmatică a teoriei lui Marx, deturnare pe care acesta a respins-o (este cunoscut acel „eu nu sunt marxist”) – înainte de toate, datorită compatibilității dintre *metoda* sa de cercetare a naturii și, pe de altă parte, *metoda* lui Marx de cercetare a societății. Apoi, a existat și *consonanța umanistă și democratică* a celor doi savanți emblematici pentru cultura modernă.

Mânduind instrumente intelectuale (comune și) înalt fiabile – perspectiva sistemică, înțelegerea unitară a legilor diferitelor domenii, translarea permanentă de la explicații endogene la cele exogene (sub)sistemelor cercetate, depășirea fragmentării explicațiilor și depășirea opririi datorită prejudecăților culturale, verificarea complexă a demonstrațiilor și spargerea barierelor⁷³ în cunoaștere – Einstein nu a infirmat concluziile criticii lui Marx la adresa concepțiilor despre libertate de până atunci.

Tocmai pe baza instrumentelor intelectuale, *care generaseră o imagine socială care „plutea în aerul (intelectual al) timpului”* – deoarece timpul însuși adusese la suprafață și contribuisese la crearea acelor instrumente intelectuale – Einstein a putut să contureze o concepție despre societate, libertate și perspectivele acesteia, care poate fi cu greu destrămată. Faptul că încă nu s-a realizat socialismul – ba chiar că „a căzut” – nu înseamnă defel că argumentele lui Einstein ar fi false ci doar că 1. încă nu s-au creat toate condițiile obiective și

⁶⁸ *Ibidem*, p. 321, 322.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 325.

⁷⁰ În spiritul teoriei ulterioare lui, că revoluția leninistă nu putea genera, așa cum a și făcut-o, decât *stalinism* care a accelerat dezvoltarea, la nivelul primei revoluții industriale, a țărilor periferice în care a avut loc dar care a implicat, tocmai prin forța acestor împrejurări, un regim politic non-democratic. Stalinismul, „într-o țară” (Troțki) *nu putea să fie socialism, pentru că, în secolul XX nu au existat condițiile obiective – dezvoltarea forțelor de producție și mondializarea – și subiective pentru acesta.*

⁷¹ *De ce socialism ?*, în ed. cit., p. 325.

⁷² *Ibidem*.

⁷³ Marx a vorbit mult de *iluzii* ale filosofilor, vechile *idola* puse sub acuzare o dată cu nașterea engleză a modernității.

subiective pentru aceasta, 2. că există, inevitabil, o puternică tendință de a frâna condițiile subiective (mai ales), 3. că suntem în plin proces de tranziție mondială la o societate post-capitalistă de tip socialist.

De punctul de vedere al *logicii* teoriei sale sociale, Einstein a fost la fel de convins ca și, înainte, de punctul de vedere al *logicii* teoriei sale fizice. Cu alte cuvinte, el nu a găsit nici un element care să infirme această logică. Dimpotrivă, ca și Marx – dar, desigur, cu argumente istorice tehnice noi – Einstein a sesizat *tendențele esențiale* care își croiau drum în societate.

Dat fiind că niciodată în societate nu se manifestă doar *un fel* de tendințe, și datorită faptului că există puternice contradicții între tendințe de tip diferit și opus (acele puternice tendințe de frânare), majoritatea oamenilor, și în timpul lui Einstein și astăzi, nu au văzut și nu sunt lăsați să vadă *critica* pe care tendințele noi o fac celor vechi. Ideea lui Einstein despre *posibilitatea tehnică* a socialismului ca și despre *necesitatea* acestuia ca urmare a antagonismelor lăuntrice ale capitalismului, idee conturată tocmai prin sesizarea tendințelor noi amintite, poate părea – cum a și părut, ca ceva excepțional – un vis al imaginației unui savant „care a fost” și care ar fi, deci, desuet. Cu atât mai mult astăzi, când ofensiva ideologică dominantă din faza actuală a crizei de sistem a capitalismului pare a vesti triumful etern al *statu quo*. În realitate, așa cum a dovedit-o și istoria sistemelor sociale anterioare, este vorba de un cântec de lebadă a ceea ce devine, cu fiecare zi ce trece, „trecut”.

Depart de a fi infirmată ideologia dominantă și de criza și căderea stalinismului, ca și în pofida refluxului relativ temporar al teoriei sociale critice, concepția lui Einstein despre libertate și perspectivele acesteia constituie o ilustrare a acelei vechi maxime pe care ilustrul savant a fost mândru s-o aplice: „speranțele celor învățați sunt mai puternice decât bogățiile ignoranților”⁷⁴.

⁷⁴ Democrit, în *op. cit.*, fragmentul 185.